

بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی تا پایان سال ۱۴۰۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱/۲۰

شماره مسلسل: ۲۰۵۸۴

کد موضوعی: ۲۳۰

مرکز پژوهش‌های
مجلس شورای اسلامی

عنوان گزارش:

بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی تا پایان سال ۱۴۰۲

نوع گزارش: طرح/ لایحه نظارتی راهبردی پیش‌نویس قانون

نام دفتر:

مطالعات بخش عمومی

تهیه و تدوین کننده:

علیرضا صدیقی (گروه سرمایه‌گذاری‌های عمومی)

ناظر علمی:

سید محمدحسین فاطمی

گرافیک و صفحه‌آرایی:

سمیرا صادقی عسکری

ویراستار ادبی:

زهرة عطاردی

واژه‌های کلیدی:

۱. صندوق توسعه ملی
۲. مدیریت درآمدهای نفتی
۳. سرمایه‌گذاری

تاریخ شروع مطالعه:

۱۴۰۳/۰۸/۰۱

فهرست مطالب

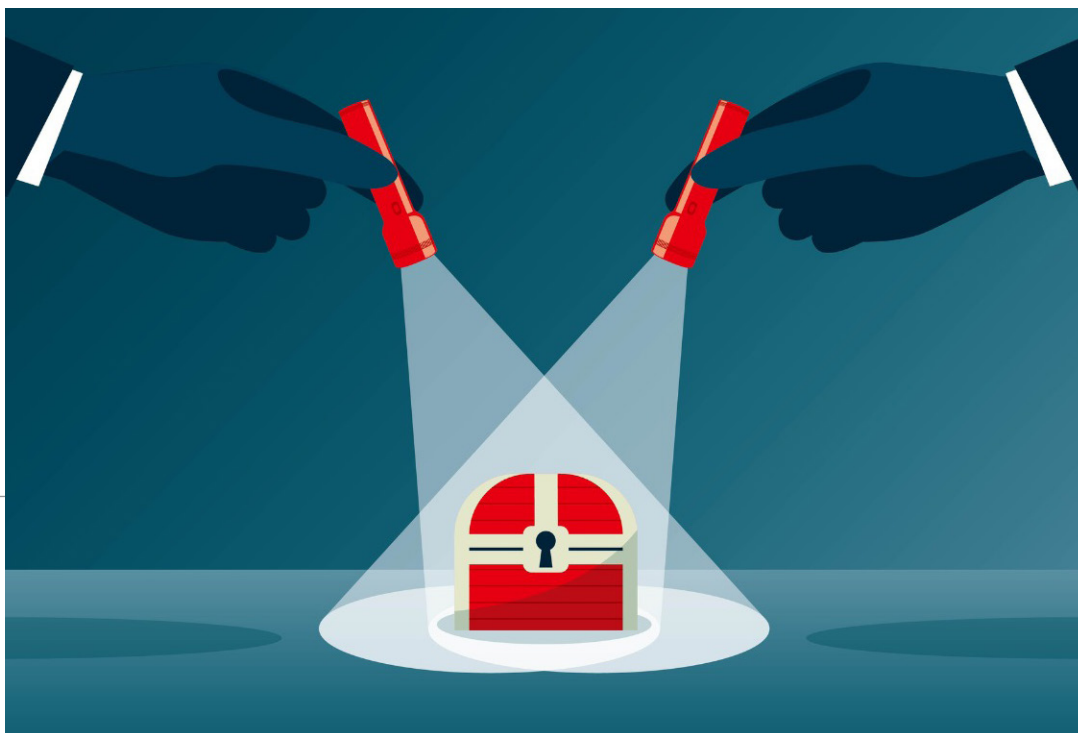
۶	چکیده
۷	خلاصه مدیریتی
۹	۱. مقدمه
۹	۲. پیشینه
۹	۱-۲. پیشینه مطالعاتی در مرکز پژوهش‌ها
۱۰	۲-۲. پیشینه تقنینی
۱۰	۳. بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی
۱۰	۱-۳. منابع و مصارف صندوق توسعه ملی
۱۲	۲-۳. عملکرد تسهیلات صندوق توسعه ملی
۱۵	۳-۳. چارچوب جدید سرمایه‌گذاری‌ها
۱۶	۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۷	منابع و مآخذ

فهرست جداول

۹	جدول ۱. گزیده مطالعات انجام شده در حوزه صندوق توسعه ملی در مرکز پژوهش‌های مجلس
۱۰	جدول ۲. مروری بر مهم‌ترین قوانین مرتبط با صندوق توسعه ملی
۱۱	جدول ۳. منابع صندوق توسعه ملی
۱۱	جدول ۴. مصارف صندوق توسعه ملی
۱۲	جدول ۵. مانده موجودی صندوق توسعه ملی
۱۳	جدول ۶. تسهیلات پرداختی صندوق توسعه ملی
۱۴	جدول ۷. وضعیت بازگشت تسهیلات ارزی صندوق توسعه ملی

فهرست شکل

۱۳	شکل ۱. سهم بخش‌های مختلف از تسهیلات ارزی صندوق
----	--

بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی تا پایان سال ۱۴۰۲

چکیده

گزارش حاضر به بررسی آخرین نسخه منتشره از گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی (تا پایان دی‌ماه ۱۴۰۲) پرداخته و نقاط قوت و ضعف آن را تحلیل می‌کند. صندوق توسعه ملی با هدف کاهش استفاده بودجه‌ای از عایدات نفتی، کاهش تبدیل ارزهای نفتی به ریال و تبدیل این منابع به ثروت‌های مولد و حفظ سهم نسل‌های آینده تأسیس شد. اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که عملکرد صندوق نسبت به تمامی این اهداف انحراف جدی داشته است؛ اختصاص بخش عمده مصارف صندوق به مصارف بودجه‌ای دولت‌ها، عملکرد نامطلوب تسهیلات صندوق از نظر بازگشت سرمایه و سودآفرینی، اختصاص منابع به نهادهای عمومی غیردولتی به جای بخش خصوصی و صرف بخشی از منابع ارزی جهت اعطای تسهیلات خردریالی مواردی از انحراف عملکرد صندوق از اهداف اولیه است.

در این گزارش پیشنهاد شده است که به‌رغم ارتقای ساختار و شفافیت گزارش عملکرد صندوق نسبت به گذشته، انتشار منظم آن و ارائه اطلاعات دقیق‌تر در خصوص منابع و مصارف و عملکرد صندوق می‌تواند به اعتماد بیشتر افکار عمومی به این نهاد مهم در مدیریت منابع نفتی کشور منجر شود. این گزارش همچنین پیشنهاد می‌کند که به‌منظور جلوگیری از برداشت‌های بی‌رویه دولت‌ها، سازوکاری قانونی جهت تثبیت منابع ارزی نفتی ورودی به بودجه پیش‌بینی شود؛ برنامه‌ای برای وصول مطالبات معوق صندوق از نهادهای عمومی غیردولتی تدوین، در سطح هیئت‌انامی صندوق تصویب و پیگیری شود؛ حوزه‌های هدف سرمایه‌گذاری صندوق در چارچوب یک راهبرد توسعه صنعتی جامع و در هماهنگی با دولت بازنگری شود تا از وابستگی بیش از حد منابع صندوق به بخش نفت و گاز و تجمیع ریسک در صندوق اجتناب گردد.

بیان / شرح مسئله

صندوق توسعه ملی با هدف تبدیل بخشی از عواید ناشی از فروش نفت و گاز به ثروت‌های مولد و سرمایه‌های زاینده اقتصادی و همچنین حفظ سهم نسل‌های آینده از این منابع، در سال ۱۳۸۹ تأسیس شد. با گذشت بیش از ۱۳ سال از فعالیت این صندوق، بررسی عملکرد آن نشان می‌دهد که صندوق با چالش‌های متعددی مواجه است. مهم‌ترین این چالش‌ها شامل برداشت‌های بی‌رویه دولت‌ها از منابع صندوق، عملکرد نامطلوب تسهیلات ارزی در بازگشت سرمایه و تخصیص بخش عمده‌ای از تسهیلات به نهادهای عمومی غیردولتی است. این مسائل باعث شده است که صندوق نتواند در راستای اهداف اولیه خود حرکت و نقش مؤثری در توسعه پایدار کشور ایفا کند. از این رو، بررسی عملکرد صندوق و ارائه راهکارهای اصلاحی برای بهبود عملکرد آن ضروری به نظر می‌رسد.

نقطه نظرات / یافته‌های کلیدی

بررسی آخرین نسخه منتشره از گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی (از ابتدای تأسیس تا پایان دی ماه ۱۴۰۲) نشان می‌دهد که:

- ۱- مجموع منابع صندوق توسعه ملی تا پایان دی ماه ۱۴۰۲، حدود ۱۶۱ میلیارد دلار گزارش شده که بالغ بر ۱۵۰ میلیارد دلار آن عایدات نفتی صندوق است. سود موجودی حساب‌های ارزی صندوق نزد بانک مرکزی حدود ۵ میلیارد دلار و سود سایر فعالیت‌های صندوق (تسهیلات و سپرده‌ها) حدود ۳ میلیارد دلار گزارش شده که به نسبت حجم منابع صندوق بسیار ناچیز است.
 - ۲- مجموع مصارف صندوق توسعه ملی حدود ۱۳۲ میلیارد دلار گزارش شده که عمده آن به برداشت دولت‌ها برای مصارف مختلف بودجه‌ای اختصاص یافته و در بهترین حالت، حدود ۳۶/۵ میلیارد دلار آن (کمتر از ۳۰ درصد) به مصارفی که در اهداف اولیه صندوق پیش‌بینی شده اختصاص یافته است.
 - ۳- مقصد اصلی تسهیلات ارزی صندوق (حدود ۶۸ درصد) حوزه انرژی بوده است. از سوی دیگر، بخش عمده معوقات ارزی صندوق نیز مربوط به همین حوزه و تسهیلاتی بوده که با تضمین شرکت ملی نفت ایران اعطا شده است. به نظر می‌رسد در مسیر پیش رو، سرمایه‌گذاری در این حوزه که با ریسک‌های قیمتی، تحریمی و داخلی جدی مواجه است، باید متفاوت از مسیر گذشته صندوق صورت پذیرد تا به تداوم سرمایه‌گذاری‌های بی‌بازگشت صندوق منجر نشود.
 - ۴- سهم نهادهای عمومی غیردولتی از تسهیلات ارزی صندوق بیش از بخش خصوصی بوده است. همچنین عملکرد این نهادها در بازپرداخت تسهیلات بسیار ضعیف‌تر از بخش خصوصی بوده و پیگیری وصول معوقات از این نهادها در سطوح بالاتر (هیئت امنای صندوق توسعه ملی یا حتی شورای عالی هماهنگی اقتصادی سران قوا) ضرورت دارد.
- با توجه به نکات یاد شده، مهم‌ترین آسیب‌های متوجه عملکرد صندوق توسعه ملی به شرح زیر شناسایی شده است:
- **برداشت‌های دولتی:** بیش از ۶۵ درصد مصارف صندوق به برداشت‌های دولتی اختصاص یافته که این امر با اهداف اولیه صندوق در تضاد است. این برداشت‌ها عمدتاً برای تأمین کسری بودجه دولت انجام شده و باعث کاهش منابع صندوق برای سرمایه‌گذاری‌های مولد شده است.
 - **عملکرد تسهیلات ارزی:** تسهیلات ارزی صندوق در بازگشت سرمایه و سوددهی، عملکرد بسیار نامطلوبی داشته است. از مجموع ۲۶ میلیارد دلار مطالبات سررسید شده، حدود ۶۹ درصد به مطالبات معوق تبدیل شده است. همچنین، بخش قابل توجهی از تسهیلات به نهادهای عمومی غیردولتی تخصیص یافته که در بازپرداخت تسهیلات عملکرد ضعیفی داشته‌اند.
 - **تمرکز بر بخش نفت و گاز:** حدود ۶۸ درصد تسهیلات ارزی صندوق به بخش نفت، گاز و انرژی اختصاص یافته است. این تمرکز باعث تجمع ریسک‌های قیمتی، تحریمی و قیمت‌گذاری در صندوق شده و با اهداف تنوع‌بخشی به اقتصاد ناسازگار است. سهم بزرگی از معوقات

ارزی صندوق نیز به تسهیلات اعطایی به همین بخش اختصاص دارد.

● **شفافیت گزارش‌گری:** اگرچه در سال‌های اخیر بهبودهایی در گزارش‌گری مالی صندوق مشاهده شده است، اما همچنان چالش‌هایی در زمینه شفافیت و پاسخ‌گویی صندوق وجود دارد. به‌ویژه، اطلاعات مربوط به دریافت‌کنندگان تسهیلات و وضعیت مطالبات معوق به‌طور کامل منتشر نمی‌شود.

پیشنهاد راهکارهای تقنینی، نظارتی یا سیاستی

برای بهبود عملکرد صندوق توسعه ملی و دستیابی به اهداف اولیه آن، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

الف) افزایش شفافیت و پاسخ‌گویی

■ انتشار منظم و سالیانه گزارش‌های عملکرد مالی صندوق براساس استانداردهای بین‌المللی (اصول سانتیاگو)،
■ ارائه گزارشی شفاف از دریافت‌کنندگان تسهیلات صندوق، به‌ویژه تسهیلات معوق ارزی، به‌منظور افزایش پاسخ‌گویی صندوق در برابر افکار عمومی.

ب) بازنگری در رابطه مالی نفت، دولت و صندوق

■ جلوگیری از برداشت‌های بی‌حساب دولت‌ها از صندوق برای مصارف بودجه‌ای از طریق تدوین سازوکار قانونی به‌منظور تثبیت عایدات نفتی بودجه دولت،
■ پیش‌بینی مقدار ثابت دلاری (مثلاً ۲۰ تا ۲۵ میلیارد دلار) به‌عنوان میزان بهره‌مندی دولت از عایدات نفتی، واریز مازاد آن به حساب صندوق و تأمین کسری آن از محل منابع صندوق توسعه ملی.

ج) بهبود عملکرد تسهیلات و سرمایه‌گذاری‌ها

■ بازنگری در حوزه‌های هدف سرمایه‌گذاری صندوق با تأکید بر تنوع‌بخشی به اقتصاد و کاهش وابستگی به بخش نفت و گاز، در چارچوب یک راهبرد جامع توسعه صنعتی در هماهنگی با دولت،
■ اتخاذ سیاست‌های مؤثر برای وصول مطالبات معوق، به‌ویژه از نهادهای عمومی غیردولتی و پیشنهاد راهکارهای اجرایی برای تسویه این مطالبات (پیشنهاد گام‌های اجرایی از سوی هیئت عامل صندوق و تصویب و پیگیری آن در سطح هیئت امنای صندوق توسعه ملی).

در نهایت، بهبود عملکرد صندوق توسعه ملی نیازمند عزم جدی در سطوح بالای سیاست‌گذاری و قانونگذاری کشور است. با اجرای این پیشنهادها، صندوق می‌تواند نقش مؤثرتری در تحقق اهداف توسعه‌ای کشور و حفظ ثروت ملی برای نسل‌های آینده ایفا کند.

۱. مقدمه

صندوق توسعه ملی با هدف «تبدیل بخشی از عواید ناشی از فروش نفت و گاز و میعانات گازی و فراورده‌های نفتی به ثروت‌های ماندگار، مولد و سرمایه‌های زاینده اقتصادی و نیز حفظ سهم نسل‌های آینده از منابع نفت و گاز و فراورده‌های نفتی» و به موجب سیاست‌های کلی قانون برنامه پنج‌ساله پنجم ایجاد شد و اکنون حدود ۱۳ سال از تأسیس آن می‌گذرد. براساس قانون، هر ساله درصدی از عایدات ارزی حاصل از صادرات نفت خام، میعانات گازی، گاز طبیعی و فراورده‌های نفتی در اختیار این صندوق قرار می‌گیرد تا آن را صرف اهداف یاد شده کند؛ در سال ۱۴۰۳، سهم صندوق از این عایدات به ۴۵ درصد رسیده است. از همین رو، ارائه گزارش‌هایی شفاف از عملکرد منابع و مصارف این صندوق به افکار عمومی اهمیت بالایی دارد.

گزارش حاضر، در ادامه گزارش‌های پیشین مرکز پژوهش‌های مجلس ناظر به عملکرد صندوق توسعه ملی است که به بررسی آخرین گزارش ارائه شده توسط این صندوق و ارائه نکات تکمیلی، ابهامات و پیشنهادهای اصلاحی می‌پردازد.

۲. پیشینه

۲-۱. پیشینه مطالعاتی در مرکز پژوهش‌ها

نظارت بر عملکرد صندوق توسعه ملی (هم از حیث منابع ورودی به صندوق و هم از حیث مصارف آن) موضوع مهمی است که در دستور کار سالیانه مرکز پژوهش‌های مجلس قرار دارد. در سال گذشته نیز این مرکز با انتشار گزارشی با عنوان «بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی» این وظیفه نظارتی و پژوهشی را پیگیری کرده بود؛ گزارش حاضر نیز به‌نوعی دنباله گزارش پیشین و ناظر به آخرین نسخه از گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی است که در اسفندماه سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. علاوه بر این، مرکز پژوهش‌ها در گزارش‌های دیگری (نظارتی یا راهبردی) به موضوع صندوق توسعه ملی پرداخته که گزیده‌ای از این گزارش‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. گزیده مطالعات انجام‌شده در حوزه صندوق توسعه ملی در مرکز پژوهش‌های مجلس

ردیف	عنوان	سال انتشار	توضیحات
۱	گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی	۱۴۰۲	بررسی و ارزیابی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی تا پایان سال ۱۴۰۰
۲	بررسی لایحه برنامه هفتم توسعه (۶۵): صندوق توسعه ملی و مدیریت بهینه درآمدهای نفتی	۱۴۰۲	آسیب‌شناسی عملکرد صندوق توسعه ملی و ارائه راهکارهای اصلاحی برای برنامه هفتم توسعه
۳	بررسی لایحه بودجه سال ۱۴۰۰ کل کشور ۳۹. ابعاد حقوقی نحوه بازپرداخت بدهی سررسیده شده دولت به صندوق توسعه ملی و مصوبات هیئت امنای صندوق توسعه ملی	۱۳۹۹	بررسی ابعاد حقوقی بازپرداخت بدهی‌های دولت به صندوق توسعه ملی
۴	ارزیابی عملکرد اجرای قانون «حمایت از توسعه و ایجاد اشتغال پایدار در مناطق روستایی و عشایری با استفاده از منابع صندوق توسعه ملی»	۱۳۹۷	گزارش نظارتی- بررسی اجرای قانون

۲-۲. پیشینه تقنینی

مهم‌ترین قوانین مرتبط با صندوق توسعه ملی که در این گزارش نیز به برخی از آنها اشاره خواهد شد در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲. مروری بر مهم‌ترین قوانین مرتبط با صندوق توسعه ملی

ردیف	عنوان	سال تصویب	توضیح / نکات
۱	سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه - بند «۲۲»	۱۳۸۷	ابلاغی مقام معظم رهبری
۲	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران - ماده (۸۴)	۱۳۸۹	اساسنامه صندوق توسعه ملی
۳	سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه - بند «۱۰»	۱۳۹۴	ابلاغی مقام معظم رهبری
۴	قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۹۶	تمدید قاعده مالی حاکم بر صندوق توسعه ملی
۵	قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور - ماده (۱۶)	۱۳۹۶	دائمی شدن اساسنامه صندوق
۶	قانون حمایت از توسعه و ایجاد اشتغال پایدار در مناطق روستایی و عشایری با استفاده از منابع صندوق توسعه ملی	۱۳۹۶	استفاده از منابع صندوق جهت اعطای تسهیلات ریالی
۷	قوانین بودجه سنواتی	۱۳۹۰ تا ۱۴۰۳	تعیین سهم صندوق و موضوع استقرار از صندوق به صورت سالیانه

۳. بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی

آخرین گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی در تاریخ ۱۹ اسفندماه ۱۴۰۲ منتشر شده که در آن به ارائه گزارش عملکرد این صندوق از ابتدای تأسیس تا پایان دی‌ماه ۱۴۰۲ پرداخته است. این گزارش از حیث ساختاری تفاوت‌های قابل توجهی با گزارش‌های پیشین صندوق دارد؛ در گزارش‌های پیشین، عمده تمرکز بر ارائه مصارف تسهیلاتی صندوق (آن هم صرفاً تسهیلات ارائه شده به بخش غیردولتی) بود که در عمل کمتر از ۳۰ درصد مجموعه مصارف صندوق را شامل می‌شود؛ اما در نسخه اخیر، گزارش مفصلی از منابع و مصارف صندوق و برخی جزئیات آن نیز منعکس شده که به ارتقای گزارش‌گری مالی صندوق و شفافیت منابع و مصارف آن در برابر افکار عمومی کمک کرده است. در ادامه، ضمن ذکر خلاصه‌ای از نکات مندرج در این گزارش، نکات تکمیلی و برخی ابهامات ارائه خواهد شد.

۳-۱. منابع و مصارف صندوق توسعه ملی

با توجه به ساختار اساسنامه صندوق که در آن منابع و مصارف صندوق مشخص شده است، گزارش‌های عملکرد مالی صندوق نیز معمولاً در همین قالب ارائه می‌شود که البته با شیوه‌های متداول گزارش‌گری مالی در صندوق‌ها، به‌ویژه صندوق‌های ثروت ملی، کمی فاصله دارد. براساس آخرین گزارش منتشره، مجموع منابع صندوق توسعه ملی از ابتدای تأسیس تا پایان دی‌ماه ۱۴۰۲، بالغ بر ۱۶۰ میلیارد دلار بوده که حدود ۱۵۳ میلیارد دلار آن سرمایه اولیه (منابع ورودی) و مابقی آن سود حاصل از موجودی حساب‌ها یا سرمایه‌گذاری‌های صندوق است. براساس برآوردهای مرکز پژوهش‌های مجلس، عواید نفتی صندوق تا پایان سال ۱۴۰۲ حدود ۱۵۶ میلیارد دلار بوده است که مجموع منابع صندوق را به حدود ۱۶۶ میلیارد دلار می‌رساند. جدول ۳، جزئیات منابع مندرج در گزارش عملکرد صندوق را نمایش می‌دهد. گفتنی است که در اینجا منظور از منابع صندوق، تمامی منابعی است که به موجب قانون باید به حساب‌های ارزی آن وارز می‌شده است؛ باین وجود، در برخی سال‌ها و با مجوزهای مختلف، دولت‌ها بخشی از این منابع را در قالب وام از سهم صندوق از عایدات نفتی کسر کرده و در سمت مصارف با عنوان تسهیلات به دولت گزارش شده است.

جدول ۳. منابع صندوق توسعه ملی (میلیارد دلار) [۱]

گزارش عملکرد صندوق (تا پایان دی ماه ۱۴۰۲)	اجزای منابع صندوق توسعه ملی
۱۵۰/۶	۱. عواید حاصل از صادرات نفت، گاز و فرآورده‌های نفتی
۲/۱	۲. ۵۰ درصد مانده حساب ذخیره ارزی
۵/۱	۳. سود حاصل از موجودی حساب‌ها نزد بانک مرکزی
۳	۴. سود تسهیلات و سپرده‌گذاری‌ها
۲/۷	۱-۴. سود سپرده‌گذاری‌های ارزی
۰/۳	۲-۴. سود تسهیلات و سپرده‌های ریالی
۱۶۰/۸	مجموع منابع

نگاهی به آمار و ارقام مصارف صندوق به خوبی گویای یکی از مهم‌ترین دلایل عدم توفیق صندوق در حفظ ثروت‌های ملی و سرمایه‌گذاری آن در جهت توسعه کشور است؛ جایی که ۶۵ درصد مصارف آن به برداشت دولت‌ها (مصارف غیراساسنامه‌ای) اختصاص یافته است. قابل توجه است که بخش زیادی از مطالبات معوق صندوق بابت تسهیلات به بخش غیردولتی با تضمین شرکت ملی نفت ایران بوده است که در اینجا در زمره تسهیلات به بخش غیردولتی گزارش می‌شود، اما عملاً در حکم مطالبات صندوق از شرکت ملی نفت ایران (بخش دولتی) است. جزئیات مصارف صندوق توسعه ملی به شرح جدول ۴ ارائه می‌شود. البته براساس برآوردهای مرکز پژوهش‌های مجلس، به استناد گزارش‌های خزانه‌داری کل کشور از آمار عواید نفتی و دیگر گزارش‌های روابط عمومی صندوق توسعه ملی، تا پایان سال ۱۴۰۱، مجموع استقراض دولت از صندوق بالغ بر ۱۰۰ میلیارد دلار برآورد می‌شود [۲].

جدول ۴. مصارف صندوق توسعه ملی (میلیارد دلار) [۱]

گزارش عملکرد صندوق (تا پایان دی ماه ۱۴۰۲)	اجزای مصارف صندوق توسعه ملی
۸۵/۱	۱. تسهیلات به طرح‌های دولتی (برداشت دولت‌ها)
۳۰/۵	۲. تسهیلات ارزی به بخش غیردولتی
۱۶/۴ (۵۴٪) ۱۴/۱ (۴۶٪)	۱-۲. تسهیلات پرداختی به نهادهای عمومی غیردولتی ۲-۲. تسهیلات پرداختی به بخش خصوصی
۶	۳. سپرده‌گذاری ارزی
۵/۴ (۹۰٪) ۰/۶ (۱۰٪)	۱-۳. پرداخت تسهیلات به نهادهای عمومی غیردولتی ۲-۳. پرداخت تسهیلات به بخش خصوصی
۹/۴	۴. تبدیل ارز به ریال
۲۱ هزار میلیارد تومان ۸۵ هزار میلیارد تومان ۱۰/۵ هزار میلیارد تومان	۱-۴. عاملیت ریالی ۲-۴. سپرده‌گذاری ریالی ۳-۴. تسهیلات اشتغال روستایی
۱/۷	۵. سایر
۱۳۲/۷	مجموع مصارف

گفتنی است؛ در گزارش عملکرد صندوق، مجموع تسهیلات به بخش غیردولتی یک‌بار معادل ۲۹/۱ میلیارد دلار و در سایر بخش‌ها معادل ۳۰/۵ میلیارد دلار ذکر شده که مقدار دوم مبنای محاسبه در جدول بالا قرار گرفته است. با احتساب مابه‌التفاوت منابع و مصارف صندوق و سایر ورودی‌ها، خروجی‌ها و تعهدات صندوق، مانده موجودی قابل مدیریت صندوق به شرح جدول ۵ است.

جدول ۵. مانده موجودی صندوق توسعه ملی (میلیارد دلار) [۱]

گزارش عملکرد صندوق (تا پایان دی‌ماه ۱۴۰۲)	
۲۸/۱	مابه‌التفاوت منابع و مصارف صندوق
۹/۶	بازدریافت‌ها
-۱۱/۲	برگشت از منابع به بودجه/ زیان تسعیر ارزها
۲۶/۵	مانده موجودی حساب‌های ارزی
-۶/۵	مانده تعهدات ارزی صندوق
۲۰	مانده موجودی قابل مدیریت

در خصوص اطلاعات مندرج در جدول فوق ذکر چند نکته ضرورت دارد:

- مجموع بازدریافت‌ها در گزارش عملکرد صندوق در مجموع ۹/۶ میلیارد دلار درج شده است. این در حالی است که در همین گزارش، مجموع کل اصل مطالبات وصول شده صندوق از محل تسهیلات ارزی معادل ۵/۱ میلیارد دلار است.^۱ دلیل تفاوت عدد بازدریافت (۹/۶) و مطالبات وصول شده (۵/۱) مشخص نیست.
- عنوان برگشت از منابع به بودجه برای نخستین بار در گزارش‌های صندوق منعکس می‌شود و توضیحی در قبال آن ارائه نشده است.
- اگرچه مانده موجودی قابل مدیریت در این گزارش حدود ۲۰ میلیارد دلار اعلام شده است، اما باید توجه داشت که بخش زیادی از این موجودی در حساب‌های ارزی صندوق نزد بانک مرکزی بوده و جابه‌جایی ارزهای این حساب‌ها به دلیل محدودیت‌های بانکی یا تحریمی دشوار است. لذا با فرض صحت محاسبات و وجود ۲۰ میلیارد دلار مانده در حساب‌های ارزی صندوق، نقدشوندگی و بهره‌گیری از این منابع برای صندوق با چالش‌های فراوانی همراه است.

۲-۳. عملکرد تسهیلات صندوق توسعه ملی

بر اساس اساسنامه صندوق «اعطای تسهیلات صندوق توسعه ملی فقط به صورت ارزی است و سرمایه‌گذاران به عنوان استفاده‌کننده از این تسهیلات اجازه تبدیل ارز به ریال در بازار داخلی را ندارند». از سوی دیگر، «اعطای کلیه تسهیلات صندوق صرفاً از طریق عاملیت بانک‌های دولتی و غیردولتی خواهد بود». با این وجود و به موجب برخی قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی، تکالیفی برای سپرده‌گذاری در بانک‌های داخلی (ارزی و ریالی) و اعطای تسهیلات ریالی برای صندوق تعیین شده است. لذا مصارف صندوق در این حوزه به دو دسته عاملیت (ارزی و ریالی) و سپرده‌گذاری (ارزی و ریالی) تقسیم‌بندی می‌شود که مجموع ارقام آن در جدول ۴ آمده است. در این بخش نکاتی در رابطه با عملکرد تسهیلات صندوق ارائه خواهد شد.

۱-۲-۳. اعطای تسهیلات

بر اساس آخرین نسخه از گزارش عملکرد صندوق، وضعیت اعطای تسهیلات به تفکیک انواع آن به شرح جدول ۶ است:

۱. از مجموع ۸/۱ میلیارد دلار مطالبات ارزی وصول شده (اصل و فرع)، مبلغ ۳ میلیارد دلار بابت سود تسهیلات و سپرده‌های صندوق کسر می‌شود.

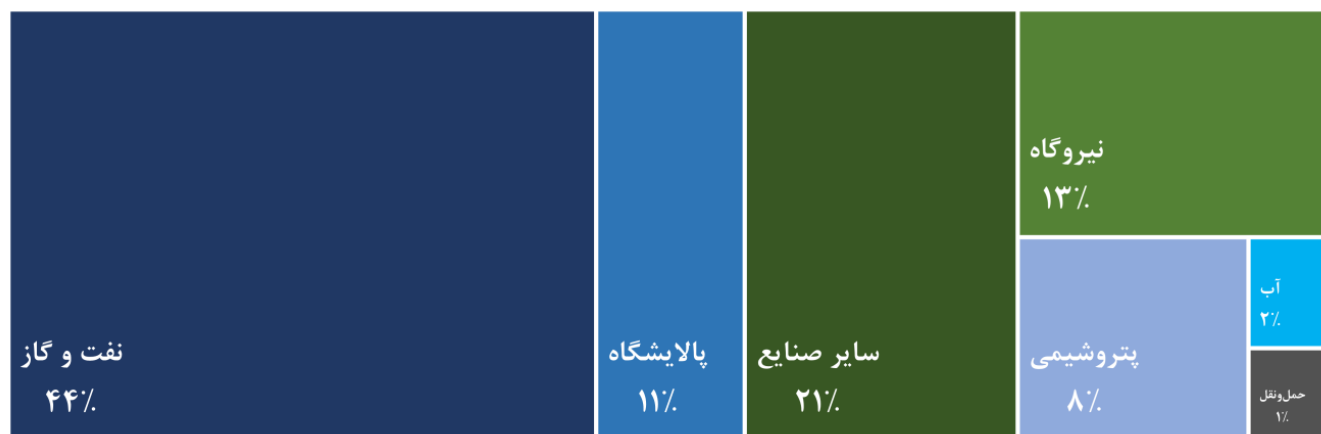
جدول ۶. تسهیلات پرداختی صندوق توسعه ملی [۱]

ارزی/ریالی	نوع قرارداد	تعداد طرح	مجموع مبالغ	میانگین مبلغ طرح‌ها
ارزی	عاملیت ارزی	۳۲۱	۳۰/۵ میلیارد دلار	۹۵ میلیون دلار
	سپرده‌گذاری ارزی	۴۶	۶ میلیارد دلار	۱۳۰ میلیون دلار
ریالی	عاملیت ریالی	۱۳۳۴۲	۲۱ هزار میلیارد تومان	۱/۶ میلیارد تومان
	سپرده‌گذاری ریالی	۱۶۶۷۵۵	۸۵ هزار میلیارد تومان	۷۳۸ میلیون تومان
	اشتغال روستایی	۱۸۶۰۰۰	۱۰/۵ هزار میلیارد تومان	۵۶ میلیون تومان

در خصوص آمار و اطلاعات فوق چند نکته حائز اهمیت است:

- اگرچه اعطای تسهیلات ریالی به موجب قوانین مصوب مجلس انجام شده است، اما تبدیل ارز به ریال و اعطای تسهیلات خرید ریالی با استفاده از منابع ارزی صندوق، با اهداف اصلی این صندوق (حفظ سهم نسل‌های آینده) سازگاری ندارد. توجه سیاست‌گذاران و به‌ویژه نمایندگان محترم مجلس شورای اسلامی به این موضوع بسیار حائز اهمیت است؛ به‌ویژه در شرایط کنونی کشور که بیش از پیش نیازمند سرمایه‌گذاری‌های کلان در زیرساخت‌های حمل‌ونقل، آب و انرژی است.
 - سهم بالای تسهیلات دریافتی توسط نهادهای عمومی غیردولتی (جدول ۴)، بیانگر یکی دیگر از انحراف‌های عملکرد صندوق از اهداف و طراحی‌های اولیه است که از ابتدای تأسیس تاکنون به‌جای توانمندسازی بخش خصوصی، همچنان غالب تسهیلات ارزی به بخش‌های شبه‌دولتی اختصاص یافته است.
- همان‌طور که در جدول ۶ آمده، مجموع تسهیلات ارزی صندوق معادل ۳۰/۵ میلیارد دلار و مجموع سپرده‌گذاری‌های آن معادل ۶ میلیارد دلار است. در شکل ۱، سهم بخش‌های مختلف از مجموعه تسهیلات ارزی صندوق (۳۶/۵ میلیارد دلار) ارائه شده است.

شکل ۱. سهم بخش‌های مختلف از تسهیلات ارزی صندوق [۱]

با توجه به آمار ارائه شده، مقصد حدود ۵۵ درصد از تسهیلات ارزی صندوق، طرح‌های حوزه نفت، گاز و پالایشگاه‌ها بوده است. اگر تسهیلات نیروگاهی صندوق را نیز با این ارقام جمع کنیم، درمی‌یابیم که حدود ۶۸ درصد تسهیلات ارزی صندوق به حوزه «انرژی» اختصاص یافته است. دو ملاحظه جدی در خصوص اختصاص این حجم بالا از تسهیلات به بخش انرژی وجود دارد:

۱ یکی از اهداف صندوق‌های ثروت ملی در کشورهای صادرکننده منابع طبیعی، تنوع‌بخشی به اقتصاد و کاهش وابستگی اقتصاد به عواید حاصل از صادرات منابع طبیعی از طریق سرمایه‌گذاری در سایر بخش‌هاست. باید توجه داشت که سرمایه‌گذاری در حوزه نفت و گاز به دلیل ایجاد درآمدهای ارزی و بازگشت سریع سرمایه، بسیار جذاب بوده و طبیعی است که مقصد دلخواهی برای سرمایه‌های کلان باشد. باین حال، صندوق توسعه ملی، به‌عنوان بازوی تأمین مالی توسعه پایدار در کشور، صرفاً نباید بازگشت سرمایه را ملاک قرار دهد.

۲ از منظر مالی و مدیریت ریسک، سهم بالای بخش‌های متکی به نفت و گاز در سبد سرمایه‌گذاری‌های صندوق، آن هم در شرایطی که اصلی‌ترین منابع ورودی صندوق نیز عواید حاصل از صادرات نفت و گاز است، به معنای تجمیع ریسک در صندوق است که با اصول مدیریت سبدهای سرمایه‌گذاری ناسازگار است. با توجه به ریسک‌های بالای ناشی از نوسانات قیمت‌های جهانی نفت و گاز، ریسک‌های تحریمی و موضوع قیمت‌گذاری شدید در حوزه انرژی در داخل کشور، وابسته کردن بیش‌ازپیش سودآوری صندوق به این حوزه محل تردید جدی است. حجم بالای مطالبات معوق صندوق از تسهیلات پرداختی به طرح‌های حوزه نفت و گاز و مطالبات صندوق از شرکت ملی نفت ایران شاهدهی بر ضرورت توجه به ملاحظات فوق است. به بیان دیگر، تجربه ۱۳ ساله صندوق نشان می‌دهد که ورود به سرمایه‌گذاری در طرح‌های حوزه نفت و گاز، ممکن است با چالش‌های جدی در بازگشت سرمایه و سودآوری همراه باشد؛ بخشی از این چالش‌ها ناشی از شرایط تحریمی کشور و تسلط بخش دولتی (و در نهایت شبه‌دولتی) در بالادست بخش نفت و گاز است.

۲-۲-۳. بازگشت تسهیلات و وصول مطالبات

در گزارش عملکرد صندوق، اطلاعاتی در خصوص بازگشت تسهیلات ریالی صندوق وجود ندارد، اما اطلاعات مفیدی در مورد تسهیلات ارزی و میزان بازگشت این تسهیلات ارائه شده که خلاصه آن در جدول ۷ آمده است.

جدول ۷. وضعیت بازگشت تسهیلات ارزی صندوق توسعه ملی (میلیارد دلار) [۱]

سپرده‌گذاری ارزی		عاملیت ارزی		
خصوصی	عمومی غیردولتی	خصوصی	عمومی غیردولتی	
۰/۶۵	۸/۹	۶/۱	۱۰/۱	مطالبات سررسید شده (اصل و فرع)
۰/۵۷	۲/۱	۳	۲/۴	وصول شده (اصل و فرع)
۰/۰۸	۶/۸	۳/۱	۷/۷	مطالبات معوق (اصل و فرع)
٪۱۲	٪۷۶	٪۵۱	٪۷۶	نرخ نکول (نسبت مطالبات معوق به مطالبات سررسید شده٪)

جدول فوق به‌طور مشخص چند نکته زیر را بیان می‌کند:

- در شرایطی که سهم کمی از منابع صندوق به پرداخت تسهیلات (سرمایه‌گذاری) اختصاص یافته، بخش قابل توجهی از این سرمایه‌گذاری‌ها نیز بازگشت مناسبی نداشته است. از مجموع حدود ۲۶ میلیارد دلار مطالبات سررسید شده صندوق، حدود ۶۹ درصد آن تبدیل به مطالبات معوق شده و به‌رغم تلاش‌های صندوق توسعه ملی، به‌ویژه در سال‌های اخیر، همچنان وصول این معوقات در حاله‌ای از ابهام است.
 - ۷۶ درصد مطالبات سررسید شده از نهادهای عمومی غیردولتی تبدیل به مطالبات معوق شده که این نسبت در مورد بخش خصوصی حدود ۴۷ درصد است. به بیان دیگر، عملکرد نهادهای عمومی غیردولتی در بازپرداخت تسهیلات دریافتی بسیار بدتر از بخش خصوصی است. موضوعی که با توجه به پشتوانه دولتی یا حاکمیتی این نهادها چندان غیرمنتظره نبوده و نیست.
- همان‌طور که در جدول ۳ اشاره شد، مجموع سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها و سپرده‌گذاری‌های صندوق ۳ میلیارد دلار بوده که ۲/۷ میلیارد

دلار آن مربوط به سپرده گذاری ارزی و فقط حدود ۳۰۰ میلیون دلار آن ناشی از تسهیلات عاملیت ارزی است. اگر تمام این سود را ناشی از تسهیلات ارزی صندوق در نظر بگیریم (سود حاصل از تسهیلات ریالی صندوق را ناچیز فرض کنیم)، یعنی از مجموع ۳۰/۵ میلیارد دلار تسهیلات ارزی پرداختی توسط صندوق، تاکنون تنها ۳۰۰ میلیون دلار (کمتر از ۱ درصد) سود محقق شده که به طور مشخص نشان دهنده ناکارایی تسهیلات ارزی صندوق در حفظ سهم نسل های آینده از عایدات نفتی است.

نکته دیگر در خصوص معوقات ارزی صندوق این است که از مجموع ۱۷/۶ میلیارد دلار معوقات ارزی، ۱۴/۲ میلیارد دلار آن طرح های با تضمین شرکت ملی نفت ایران بوده است. به بیان دیگر، طرح های نفتی که علی القاعده به دلیل حصول عواید دلاری و بازگشت سریع سرمایه، مقاصد جذاب تری برای سرمایه گذاری به نظر می رسند، عملکرد بسیار نامطلوبی از حیث بازگشت سرمایه داشته اند.

۳-۳. چارچوب جدید سرمایه گذاری ها

در فصل پایانی گزارش عملکرد صندوق، چارچوب جدید سرمایه گذاری های صندوق توسعه ملی با عنوان «سرمایه گذاری غیرمداخله ای» ارائه شده است [۱]. از ویژگی های ذکر شده برای این چارچوب عبارتند از:

- بنگاه سازی مؤثر (به جای بنگاهداری)،
- حمایت از بخش خصوصی،
- نقش فعالانه در تأمین مالی،
- تعادل میان سود و ریسک،
- گردش بالای منابع مالی در اقتصاد،
- مسئولیت پذیری بیشتر صندوق در قبال طرح ها،
- شراکت در منافع (به جای سهامداری کنترلی).

علاوه بر این، حوزه های هدف تأمین مالی صندوق به گونه ای مشخص شده است که ۶۰ تا ۷۰ درصد از سبد تأمین مالی صندوق به حوزه نفت، گاز و پتروشیمی، ۲۰ درصد به حوزه معدن و مابقی به سایر بخش ها و صنایع اختصاص یابد. در خصوص چارچوب معرفی شده و حوزه های هدف تأمین مالی صندوق، نکات و ملاحظات زیر قابل ذکر است:

● اهداف و فرایندهای پیش بینی شده در چارچوب پیشنهاد صندوق، با بررسی تجربه صندوق توسعه ملی و سایر صندوق های سرمایه گذاری (نظیر شستا) کشور و آسیب های آنها، تلاش دارد تا چارچوب مناسبی برای سرمایه گذاری های صندوق ارائه کند. اما در این رابطه نکات زیر قابل طرح است:

■ همان طور که پیشتر اشاره شد، سرمایه گذاری صندوق در بخش نفت و گاز، برخلاف اصل تنوع بخشی به اقتصاد و به معنی تجمیع ریسک های قیمتی، تحریمی و قیمت گذاری (داخلی) در این صندوق است. تجربه سرمایه گذاری های پیشین صندوق در این حوزه نیز به انباشت مطالبات معوق منتهی شده است. از سوی دیگر، سرمایه گذاری در بخش نفت و گاز با اهدافی نظیر حمایت از بخش خصوصی سازگار نیست (به دلیل غلبه بخش دولتی در بالادست نفت و گاز) و می تواند در عمل منجر به تسهیلات دهی بیشتر به شرکت های دولتی زیرمجموعه وزارت نفت یا نهادهای عمومی غیردولتی مسلط در این حوزه شود.

■ مشابه برخی از ملاحظات بالا در مورد دومین بخش هدف تأمین مالی صندوق (معدن) نیز وجود دارد.

■ اساساً صندوق توسعه ملی، به عنوان بازوی تأمین مالی توسعه پایدار در کشور، باید اهداف سرمایه گذاری خود را در راستای سیاست ها و راهبردهای کلان توسعه صنعتی کشور تنظیم کند. سیاست گذاری های جزیره ای در مورد سرمایه های کلان کشور، در شرایطی که به شدت با محدودیت سرمایه مواجه است، از مواردی است که باید از آن پرهیز کرد.

■ اگرچه فرایندهای پیش‌بینی شده در چارچوب پیشنهادی، روی کاغذ بسیار مناسب به نظر می‌رسند، اما واقعیت این است که هیچ تضمینی وجود ندارد در عمل به الگوهای نامطلوب یاد شده (شستا یا خود صندوق در گذشته) شبیه نشود. یکی از راهکارهای نهادی برای پیشگیری از این امر، ارتقای شفافیت و پاسخ‌گویی صندوق توسعه ملی در برابر افکار عمومی است؛ موضوعی که به‌رغم بهبود گزارش‌گری مالی صندوق در سال‌های اخیر، همچنان با چالش‌های جدی مواجه است.

علاوه بر موارد فوق، در گزارش عملکرد صندوق به مشارکت صندوق در طرح‌هایی اشاره شده است که مجموع سرمایه مورد نیاز آنها به ۱۸ میلیارد دلار می‌رسد. باید توجه داشت که اگرچه صندوق توسعه ملی، بر روی کاغذ، مالک حدود نیمی از عایدات نفتی کشور است، اما تجربه سال‌های اخیر نشان داده که در عمل ورودی منابع به این صندوق (پس از کسر برداشت‌های دولت) بسیار ناچیز است. از سوی دیگر، بخش زیادی از موجودی حساب‌های ارزی صندوق به دلیل محدودیت‌های بانکی و تحریمی قابلیت دسترسی پایینی دارد. به این ترتیب، ایجاد تعهد جدید برای صندوق در مشارکت با سایر آحاد اقتصادی باید با احتیاط و با توجه به این واقعیت‌ها صورت گیرد، تا از قفل شدن بخشی از منابع اقتصاد در طرح‌های راکد اجتناب شود.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در نتیجه بررسی آخرین نسخه از گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی که در تاریخ ۱۹ اسفندماه ۱۴۰۲ منتشر شده، نقاط قوت و ضعف زیر در عملکرد صندوق توسعه ملی مشهود است:

■ نقاط قوت

■ **بهبود ساختار گزارش‌گری مالی صندوق:** در سال‌های گذشته گزارش‌های عملکرد صندوق صرفاً به مصارف تسهیلاتی صندوق می‌پرداخت، اطلاعاتی در مورد منابع صندوق (اعم از عایدات نفتی و سود حاصله) دربرداشت و در آن هیچ اشاره‌ای به مهم‌ترین بخش مصارف صندوق، یعنی برداشت دولت‌ها، نمی‌شد. در نسخه اخیر، تلاش شده است تا با گزارش اجزای منابع و مصارف صندوق، وضعیت بازگشت تسهیلات اعطایی، و سرمایه‌گذاری‌های در دست اقدام شفافیت بیشتری ایجاد کند.

■ **اهتمام به وصول مطالبات صندوق:** در دوره‌های پیشین، رویکرد صندوق و هیئت‌امنانی آن امهال مطالبات سررسید شده بود که در نتیجه آن حجم بالایی از مطالبات معوق بر جا مانده است. در سال‌های اخیر، یکی از فعالیت‌های مهم صندوق تلاش برای وصول مطالبات صندوق از تسهیلات‌گیرندگان و پیشنهاد ابتکاراتی برای تسویه مطالبات صندوق از دولت بوده است.

■ نقاط ضعف

■ **تناوب نامنظم انتشار گزارش عملکرد:** در سال‌های اخیر، سهم صندوق توسعه ملی از عایدات نفتی کشور از دولت بیشتر شده است. بدیهی است که همه هم‌وطنان حق دارند از چگونگی استفاده از این منابع اطلاع داشته باشند. این نوع از شفافیت، با توجه به ماهیت بین‌نسلی صندوق اهمیتی دوچندان دارد. همچنین بهتر است به‌جای ارائه گزارش‌های عملکرد از ابتدای تأسیس صندوق، حداقل تغییرات سالیانه آن در گزارش‌ها ارائه شود.

■ **برداشت بی‌رویه دولت‌ها:** بخش عمده مصارف صندوق توسعه ملی به برداشت‌های دولتی و مخارج بودجه‌ای اختصاص یافته است (جدول ۴). این امر که کاملاً خلاف اهداف اولیه تأسیس صندوق است، به دلیل غفلت از پیش‌بینی راهکاری برای تثبیت ورودی عایدات نفتی به بودجه در شرایط بروز شوک‌های قیمتی یا تحریمی است. پیشگیری از تکرار این موضوع البته از عهده صندوق و مدیریت آن خارج بوده و نیازمند توجه جدی در بالاترین سطوح سیاست‌گذاری و قانونگذاری در کشور است.

■ **عملکرد بسیار نامطلوب تسهیلات صندوق:** در سال‌های گذشته تسهیلات ارزی صندوق از حیث بازگشت سرمایه و سوددهی وضعیت بسیار نامطلوبی داشته است. از سوی دیگر، با اینکه یکی از اهداف صندوق تقویت بخش خصوصی بوده است، اما بخش زیادی از تسهیلات صندوق به بخش شبه‌دولتی (نهادهای عمومی غیردولتی) اختصاص یافته که در بازپرداخت این تسهیلات نیز عملکردی بسیار بدتر از بخش خصوصی داشته است.

باتوجه به نکات یادشده و در راستای تقویت نقاط قوت و بهبود نقاط ضعف عملکرد صندوق، پیشنهادهای زیر قابل پیگیری است:

- ۱ انتشار عمومی گزارش‌های عملکرد مالی صندوق به صورت منظم (سالانه یا شش‌ماهه) و با رعایت استانداردهای گزارش‌گری مالی صندوق‌های ثروت ملی^۱،
- ۲ ارائه عمومی گزارشی شفاف از دریافت‌کنندگان تسهیلات صندوق از ابتدای تأسیس تاکنون (به‌ویژه تسهیلات معوق ارزی)،
- ۳ پیشنهاد گام‌های اجرایی برای وصول مطالبات از نهادهای عمومی غیردولتی توسط هیئت عامل صندوق و بررسی، تصویب و پیگیری گام‌های اجرایی پیشنهادی در هیئت عامل صندوق توسعه ملی،
- ۴ بازنگری در رابطه مالی نفت، دولت و صندوق توسعه ملی با تأکید بر پیش‌بینی سازوکار تثبیت عایدات نفتی بودجه دولت، با هدف جلوگیری از برداشت‌های بی‌حساب دولت‌ها از صندوق^۲،
- ۵ بازنگری جدی در حوزه‌های هدف سرمایه‌گذاری صندوق در چارچوب یک راهبرد جامع توسعه صنعتی در کشور و با در نظر گرفتن اصول مدیریت سبدهای صندوق‌های سرمایه‌گذاری.

منابع و مآخذ

- [۱] صندوق توسعه ملی، «کارنامه ساله: گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی از ابتدای تأسیس تا ۳۰ دی‌ماه ۱۴۰۲»، صندوق توسعه ملی، تهران، ۱۴۰۲.
- [۲] علیرضا. صدیقی و عاطفه. جلالی موسوی، «بررسی گزارش عملکرد صندوق توسعه ملی»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۴۰۲.
- [۳] علیرضا. صدیقی، «بررسی لایحه برنامه هفتم توسعه (۶۵): صندوق توسعه ملی و مدیریت بهینه درآمدهای نفتی»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۴۰۲.
- [4] InternationsdnuF htlaeW ngierevoS“ ,sdnuF htlaeW ngierevoS fo puorG gnikroW la ecitcarP dna selpicnirP detpecca yllareneGs: Santiago Principles,” IWG, 2008.

۱. رجوع کنید به اصول سانتیاگو (Santiago Principles) [۴].

۲. رجوع کنید به پیشنهادهای مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی در خصوص نحوه مدیریت درآمدهای نفتی در برنامه هفتم توسعه [۳].

گزیده سیاستی

در نظر نگرفتن واقعیات اقتصادی کشور موجب شده تا استقرار دولت از صندوق به امری بدون هزینه تبدیل شود. با وجود نیاز مبرم دولت به منابع حاصل از صادرات نفتی، لازم است که در ابتدا مقدار مطلق منابع ارزی حاصل از صادرات نفتی در بودجه (توسط قوانین بالادستی) تثبیت شود.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، روبروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۲۰۰۰ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۵۸۵۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وبسایت: rc.majles.ir